

## RELLEGINT LA HISTÒRIA DELS REMENCES DE JAUME VICENS VIVES<sup>1</sup>

---

GASPAR FELIU

Universitat de Barcelona  
Institut d'Estudis Catalans

### RESUM

Relectura crítica de les dues obres que Vicens Vives dedicà al conflicte remença: la *Historia de los remensas en el siglo xv* (1945) i *El gran sindicato remensa* (1954), que encara són les obres bàsiques sobre el tema i per tant convé revisar-ne els aspectes millorats, discutits o invalidats per la historiografia posterior. Aquesta posada al dia es refereix a temes com l'origen de la remença, l'abast i la importància del conflicte, la necessitat de distingir entre senyoria banal i senyoria alodial, la suposada reacció senyorial, la intervenció de la monarquia, les guerres remences i la Sentència Arbitral de Guadalupe.

### PARAULES CLAU

Jaume Vicens Vives, conflicte remença, Catalunya segle xv, Guerra Civil catalana, Sentència Arbitral de Guadalupe.

### Reinterpreting the history of the «remences» or redemptions by Jaume Vicens Vives

### ABSTRACT

Critical reinterpretation of the two works dedicated by Vicens Vives to the conflict arising from the «remences» or redemptions that had to be paid by peasants: *Historia de los remensas en el siglo xv* (1945) [History of redemptions in the 15th century] and *El gran sindicato remensa* (1954) [The great redemption syndicate], which are still essential reading for this area. It is therefore useful to review

1. Lliçó que va tenir lloc el dia 6 de juny de 2011, amb motiu de l'assemblea anual de socis de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

any aspects of these books that have been improved, debated or invalidated by subsequent historiography. This update deals with issues such as the origin of these redemptions, the scope and importance of the conflict, the need to distinguish between banal and allodial lordship, the alleged reaction by the lords, the monarchy's intervention, the wars of the «remences» and the Arbitral Sentence of Guadalupe.

## KEYWORDS

Jaume Vicens Vives, redemption conflict, 15th century Catalonia, Catalan civil war, Arbitral Sentence of Guadalupe.

## 1. INTRODUCCIÓ

Una monografia històrica acostuma a tenir, en el millor dels casos, uns vint o vint-i-cinc anys de vida útil. A partir d'aquest moment pot servir com a magatzem, com a punt on es poden trobar idees i dades, però difícilment es manté com a obra de referència. Quan un llibre supera aquest estadi i, com en el cas dels treballs de Vicens Vives sobre els remences, més de mig segle després de la seva publicació continua essent l'obra bàsica, la primera obra a la qual acudir per al coneixement d'un tema, convé que el lector tingui en compte els aspectes que la historiografia posterior ha discutit o invalidat.

La meua intervenció d'avui no aspira a més que a posar a disposició de qui hi pugui estar interessat la meua lectura crítica sobre el tema, amb la menció dels treballs principals sobre els punts en discussió; de cap manera no he pretès fer un estat de la qüestió, que exigiria molt més espai. Amb el benentès que la reflexió només es justifica per la validesa actual de l'obra: encara que l'espai disponible obligui a fer més èmfasi en els desacords que en els acords, que es donen per sobreentesos, s'ha de tenir molt present que aquests abasten la major part del contingut: d'altra manera no valdria la pena fer-ne una posada al dia.

Recordem que Vicens Vives dedicà dos llibres al conflicte remença: la *Historia de los remensas en el siglo XV*, publicat l'any 1945, i *El gran sindicato remensa*, publicat el 1954.<sup>2</sup> A pesar del temps transcorregut entre l'un i l'altre,

2. Jaime VICENS VIVES, *Historia de los remensas en el siglo XV*, Barcelona, CSIC, 1945. ID., *El Gran Sindicato Remensa (1488-1508)*, Madrid, CSIC, 1954.

els podem considerar con una sola obra: *El gran sindicato* vindria a ser un darrer llarg capítol de la *Historia de los remensas*, dedicat al detall de la liquidació del conflicte. Però la dècada transcorreguda des de la publicació de la *Historia de los remensas en el siglo XV* va permetre a Vicens fer una primera i personal posada al dia de l'obra, que és de gran interès.

### 1.1. Poder i propietat

Abans d'entrar en l'examen de l'obra de Vicens Vives, potser val la pena recordar quina era la situació del camp català en el moment del conflicte remença, què es dirimia en aquest i de quina força, legal o violenta, disposaven senyors i remences. Per això convé començar mostrant de manera molt esquemàtica quines eren les bases legals del domini (de la senyoria) damunt els homes i sobre les terres, atès que sovint ha estat una font de malentesos.

El conjunt de les terres i dels homes estava subjecte en primer lloc a la potestat, l'autoritat màxima, sobirana, a la qual corresponia l'alta jurisdicció: a la Catalunya de la baixa edat mitjana l'encarnava el comte-rei. Per sota seu, el territori estava dividit en espais del rei (reialencs) i dels senyors (senyories). Sobre el territori de la seva senyoria, cada senyor posseïa part de l'autoritat pública, a través del dret de ban: dictava normes de govern, exercia l'administració i la justícia i rebia determinades exaccions dels homes que hi vivien (senyoria banal, territorial o de castell). Sobre un territori hi podia haver una sola senyoria o una cadena de senyories (la piràmide feudal); però de fet l'important era el darrer senyor, el que actuava directament sobre la terra i els homes. Tant els senyors respecte als seus superiors com els vassalls (per regla general, pagesos) respecte al senyor immediat estaven lligats per un jurament d'homenatge i fidelitat: en llenguatge de l'època, eren «homes de»; avui parlaríem de «dependents de».

La propietat de la terra no estava lligada directament a aquest esquema: certament, el senyor acostumava a posseir part de la terra o tota la terra de la seva senyoria (senyoria *foncière* o alodial), però dins de la senyoria banal, del territori del castell, hi podia haver altres propietaris alodials, nobles o no. De fet, aquesta era també una característica diferencial entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova: a la primera, la separació entre senyoria banal i senyoria alodial era molt corrent, mentre que a la Catalunya Nova la norma era que les dues senyories fossin coincidents. Els mateixos senyors, quan en el projecte

de concòrdia de 1462 es parla de «guaites i obres del castell i dret de llòsol», responen que aquestes coses «no toquen ni pertanyen als dits senyors alodialaris»: <sup>3</sup> són molt conscients que es tracta de drets de la senyoria banal. Una altra mostra de la diferència entre senyoria banal i alodial la donen els fogatges: com observa Ortí, els focs eren repartits segons la jurisdicció civil o baixa, excepte en el cas dels remences, que eren adscrits al braç (senyorial, eclesiàstic o reial) al qual pertanyia el senyor alodial. <sup>4</sup>

Aquest fet és molt important en l'evolució del conflicte remença: on el senyor banal o del castell era a la vegada el senyor alodial i per tant era el detentor dels drets provinents dels mals usos sobre tots els habitants, els enfrontaments eren molt més greus, tant perquè el senyor podia exercir una pressió més gran com per la major capacitat de resistència dels vassalls, atès que els conflictes afectaven tota la població del lloc: els enfrontaments pels mals usos a les senyories dependents dels monestirs d'Amer i de Banyoles en són un bon exemple. <sup>5</sup> A la inversa, quan la senyoria banal i l'alodial pertanyien a senyors diferents, la capacitat del senyor alodial per a sotmetre els pagesos dependents era molt menor. Això explica que el temible «dret de prendre i maltractar» no tingués pràcticament cap incidència en el conflicte remença. <sup>6</sup>

La terra era conreada normalment per pagesos establerts, o sigui que per contracte o tradició disposaven de drets de propietat, <sup>7</sup> a canvi d'unes presta-

3. VICENS, *Historia...*, p. 99.

4. Pere ORTÍ GOST, «Una primera aproximació als fogatges catalans de la dècada de 1360», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29 (1999), p. 78.

5. VICENS, *Historia...*, p. 38 i 45. Un bon resum del plet de Banyoles es pot veure en Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv (1388-1486)», *Afers*, núm. 42/43 (2002), p. 597 i en Rosa LLUCH BRAMON, «Les viles medievals: franqueses i mals usos», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XIX (2001).

6. Sobre el dret de maltractar i les seves limitacions en la pràctica (incloses les violentes respostes pageses), Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «Violencia señorial en la Cataluña Vieja: la posible práctica del *ius maletractandi* en el término de Castellfolit (primer tercio del siglo XIV)», *Miscel-lània de textos medievals*, 8 (1996); això deixant de banda el «sagramental», que va acabar esdevenint una mena de contrapartida pagesa a la violència senyorial: Coral CUADRADA, «Els greuges del sagramental en les corts catalanes (segles XIV-XV)», a *Les Corts a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991. De tota manera, el rei exigí als senyors jurisdiccionals que no utilitzessin el dret de maltractar contra els pagesos que es volguessin reunir (FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 609).

7. Les formes legals s'anirien perfilant fins arribar al contracte més perfecte, el contracte emfiteutic, però totes les formes anteriors (precària, establiment) ja en tenien les característiques bàsiques.

cions (censos fixos o en part de collita). Així coexistien sobre una mateixa terra drets de propietat del senyor (domini eminent) i drets de propietat del pagès (domini útil). Cal afegir que tant el domini eminent com el domini útil podien ser subestablerts, de manera que es creava una teranyina de rendistes intermedis.<sup>8</sup>

Vicens, com altres autors, considera el domini útil com un arrendament perpetu, però no em sembla una bona definició, atès que el pagès podia disposar lliurement dels seus drets de propietat, salvades les càrregues que pesaven sobre la terra:<sup>9</sup> podia conrear la terra com li plagués i en podia disposar a voluntat, és a dir, la podia llegar en testament, donar, vendre, permutar o empenyorar, i fins i tot cedir en arrendament o parceria: en termes actuals caldria parlar més aviat d'una propietat pagesa hipotecada a perpetuïtat.

## 1.2. Remença i mals usos

La remença era una càrrega afegida a l'establiment, normalment quan la terra cedida era un mas. Els remences tenien, com tots els pagesos establerts, drets de propietat sobre el mas, però estaven subjectes als amos o senyors de la terra (n'eren homes, en el llenguatge de l'època), de manera que ni ells ni cap membre de la seva família no podien abandonar el mas sense permís del senyor, que el podia concedir a canvi d'un pagament o *redimença*. Responia bàsicament al desig del senyor eminent de mantenir ben conreades les seves terres.

Aquesta servitud anava acompanyada dels anomenats *mals usos*, però aquests podien afectar també pagesos que no estaven subjectes a la remença: tots els remences estaven en principi subjectes als mals usos, però no tots els subjectes als mals usos eren remences ni tots estaven subjectes a tots els mals usos.<sup>10</sup>

8. En aquest cas, en lloc de domini eminent es parla de domini directe, que pot estar en mans de nobles o de no nobles. En teoria els remences no tenien la capacitat de subestablir; tot i això, es coneixen alguns casos de remences senyors de remences, però segurament no sobre el propi mas, sinó per l'adquisició d'un altre. És també un tema per investigar.

9. Evidentment, el mateix podia fer el senyor amb els seus drets, a condició de respectar el domini útil del conreador.

10. Sobre la caracterització dels mals usos i la seva incidència sobre les economies pageses es pot veure Gaspar FELIU, «El pes econòmic de la remença i els mals usos», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 22 (1992) i Rosa LLUCH BRAMON, *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines (col·lecció «Estudis», 8), 2005.

De fet, uns d'aquests (la cugúcia i l'àrsia), procedents de drets de justícia pública,<sup>11</sup> afectaven en principi tota la població;<sup>12</sup> uns altres, d'origen feudal (eixorquia, intestia), afectaven en principi tots els dependents, nobles o no.<sup>13</sup> Però, amb el pas del temps, aquests mals usos només eren exigibles a part de la pagesia i, en especial, a la pagesia de remença. Lligat als drets de propietat<sup>14</sup> només hi havia un mal ús d'origen tardà, la firma d'espoli, o millor d'esponsalici, forçada.<sup>15</sup> La remença i els mals usos representaven una situació de servitud, que sovint estava en contradicció amb una situació econòmica comparativament pròspera:<sup>16</sup> en molts llocs, els masos remences, d'origen antic, es podien considerar benestants, atès que posseïen les terres millors i gravades amb censos més baixos.<sup>17</sup>

Un punt encara per aclarir és com el mals usos, característics de la senyoria banal, van passar en molts llocs a mans de la senyoria alodial i a ser només

11. Paul H. FREEDMAN, «Peasant servitude in the Thirteenth Century», a Jaume PORTELLA I COMAS (coord.), *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del Col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 gener de 1985). Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal. Estudi General*, 5/6 (1985-1986), traduït a Paul H. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, Edicions 62, 1988; *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*, Vic, Eumo, 1993.

12. La cugúcia era la composició pel delictes de la dona adúltera, que es convertí en una imposició contra el marit consentent. L'àrsia era la composició pel delictes de calar foc, que es transformà en una compensació a pagar pel remença que havia cremat o deixat cremar el seu mas. En la documentació del segle XII acostuma a ser citada vora l'homicidi. Gaspar FELIU, «Els antecedents de la remença i els mals usos», *Quaderns de la Selva. Revista del Centre d'Estudis Selvatans*, 13 (*Homenatge a Josep M. Pons Guri*) (2001); republicat a Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2010.

13. L'eixorquia era el dret del senyor als drets o a la part dels drets de la persona morta sense fills; la intestia, el dret sobre part dels béns de la persona morta sense fer testament.

14. FELIU, «Els antecedents...».

15. Consistia en l'obligació del pagès d'encarar (d'assegurar) com a mínim la meitat del dot de la dona sobre el mas, fet que els senyors consideraven com una transacció i en demanaven lluíme, com de qualsevol altra transacció.

16. Josep M. SALRACH, «Problema agrari i política de la monarquia en la crisi baixmedieval catalana», a *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació Provincial, 1991, p. 227.

17. L'augment de les exigències senyorials pel que fa a censos és degut a la millora de la producció agrària i al joc de l'oferta i la demanda i, en casos de censos fixats en moneda, a la pèrdua de valor d'aquesta.

exigibles a la pagesia de mas, juntament amb la remença. L'única cosa que es pot dir és que els mals usos van ser suprimits en molts llocs per les cartes de població o de franquícia;<sup>18</sup> en canvi, en altres van quedar en mans de la senyoria banal (seria el cas d'alguns llocs de les baronies de Pinós i Mataplana o de les senyories dels monestirs de Banyoles i d'Amer); i, finalment, en altres casos quedarien, units a la remença, en mans dels senyors alodials.

El més important és tenir present que hi havia pagesos subjectes als mals usos però no a la remença, pagesos que afegien la remença als mals usos i pagesos lliures d'una i altra càrrega. I, sobretot, tenir clar que la remença no depèn de la senyoria banal, sinó de la senyoria alodial.

A grans trets, la servitud de remença només existia a la Catalunya Vella (les terres al nord i a l'oest del Llobregat, tot i que desbordaven una mica aquests límits); a la Catalunya Nova, conquerida i repoblada a partir del segle XI, l'organització era diferent.

El problema remença es va enverinar com a conseqüència de la Pesta Negra (1348), a causa de l'escassetat de conreadors i de les oportunitats que oferien viles i ciutats; tot plegat portava els senyors a intentar retenir els remences i a l'aparició dels masos rònecs, o sigui, abandonats, cedits en un primer moment en condicions molt favorables a pagesos veïns; però cap a 1380 els propietaris o senyors eminents els van intentar recuperar per a establir-los de nou, augmentant les exaccions que n'extreien.

## 2. L'OBRA DE VICENS VIVES

Vicens Vives fa començar la *Historia de los remensas en el siglo XV* en aquest moment. Com ell mateix diu en el pròleg, l'obra consta de dues grans parts: la primera està dedicada al desenvolupament de la qüestió agrària a Catalunya fins al final de la Guerra Civil de 1462-1472; la segona estudia el conflicte fins a la solució que representa la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486. Com

18. Entre altres molts: Balaguer, a la Noguera, el 1174; Sarral, a la Conca de Barberà, el 1180; la vall de Castellbò, a l'Alt Urgell, el 1195 (José M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid-Barcelona, CSIC (Instituto Jerónimo Zurita. Escuela de Estudios Medievales. «Textos», vol. xxxvi. Publicaciones de la Sección de Barcelona, núm. 17), 1969, docs. 129, 160 i 152 respectivament.



ja he avançat, l'altra obra de Vicens, *El gran sindicato remensa*, ve a completar aquest esquema amb l'estudi de com va ser rebuda la Sentència i de com es van recaptar les quantitats imposades pel rei als pagesos de remença en concepte d'indemnització i de multa pel delictes de sublevació. L'abolició de la servitud i dels mals usos quedava lligada a la satisfacció d'aquestes quantitats; per tant, la Sentència i la consegüent pacificació del camp català no es poden considerar efectives fins al 1508.

Vicens afegeix que, mentre la primera part es basa en la bibliografia disponible, la segona és producte d'una investigació exhaustiva pròpia en els fons oficials, tot i que es queixa del desconeixement de fons privats, que són «base de todo conocimiento exacto sobre la vida íntima, organización de la propiedad, situación y necesidades económicas de los payeses y sus relaciones con los señoríos alodiales y feudales».<sup>19</sup>

El pròleg de la *Historia de los remensas* porta data de gener de 1940 i de desembre de 1944: això vol dir que la major part de la investigació s'havia dut a terme abans de la Guerra Civil. Cal advertir també que les dues parts són molt desiguals en grandària: la primera té 66 pàgines, la segona, 337. De fet, la primera part només és una introducció al gran moment del conflicte, els temps de Joan II, i encara, mirant l'índex, s'hi observa un forat important: els capítols estan ordenats per regnats, però hi falta el de Ferran I (Ferran d'Antequera), moment de forta reacció senyorial, que acabaria d'enverinar el conflicte. Precisament la introducció a *El gran sindicato remensa* es refereix en gran part a aquest moment, esmenant així el forat anterior. En aquesta revisió resituaré la introducció en el seu moment cronològic.

Després d'aquests prolegòmens, és hora d'entrar en la posada al dia de l'obra. Tot i que no seria absolutament necessari, crec que pot ser útil fer-ne un resum recordatori molt ràpid, per capítols o grups de capítols, indicant després els aspectes que a parer meu cal revisar i les principals aportacions posteriors; naturalment, aquests dos darrers aspectes sovint s'entrellacen.

Convé advertir que la major part de l'obra és una irreprotxable descripció dels fets i que les observacions es concentren sobretot en les tesis i les interpretacions defensades per Vicens; per tant, el centre d'atenció seran en especial

19. VICENS, *Historia...*, p. 7. El llibre de Rosa LLUCH, *Els remences...*, sense arribar a la documentació familiar, permet fer un pas més molt important: veure el dia a dia del funcionament d'una senyoria de remences i dels seus ingressos.



els capítols introductoris als dos llibres i la discussió sobre els resultats de la Sentència Arbitral de Guadalupe.

## 2.1. Plantejament i importància del conflicte

El primer capítol de la *Historia de los remensas en el siglo XV* es titula «Importancia, gravedad y complejidad del hecho remensa». Resumint-lo al màxim: el problema remença va ser un conflicte complex i global, que afectà tot Catalunya. L'explicació clàssica de la remença és la d'Eduardo de Hinojosa, que considera que hi hagué un «procés d'alliberament social progressiu i ininterromput» des de l'Imperi romà fins a final de l'edat mitjana. Contra Hinojosa, seguit pels principals historiadors catalans anteriors, Vicens opta per la tesi de Pikorski,<sup>20</sup> que parteix d'una pagesia lliure en el segle IX i que hauria anat perdent la seva llibertat per l'encomanament als senyors feudals (per deutes o coacció, els pagesos cedien persones i béns a un senyor, que es comprometia a defensar-los i els tornava les terres a canvi de determinades prestacions). En defensa d'aquesta elecció, Vicens aporta la manca de mencions a la remença en els Usatges. L'empitjorament de la situació dels pagesos encomanats es produí quan les conquestes de la Catalunya Nova i la subsegüent oferta de terres portaren els senyors a retenir els pagesos sobre la terra, convertint la vinculació hereditària en adscripció i introduint la remença en cas de voler abandonar el mas, convertint així una situació de fet, la permanència hereditària, en una subjecció jurídica, refermada legalment en el segle XIII amb la doble arma de la reintroducció del Dret Romà i de la pressió senyorial sobre la monarquia a través de les Corts;<sup>21</sup> Vicens es mostra, doncs, procliu a les idees de la «segona servitud de la gleba», d'un nou asserviment, defensades sobretot per historiadors de l'est d'Europa i difoses a l'occident per Marc Bloch.

20. Wladimir PISKORSKI, *El problema de la significación y del origen de los seis «malos usos» en Cataluña*, Barcelona, 1929 (edició original russa de 1899).

21. Segons Vicens, l'agreujament de la situació té com a fites les corts de 1200, que permetien als senyors capturar un home propi en camí ral (contra les constitucions de Pau i Treva); les de 1202, que introduïen el dret de maltractar; les de 1283, declarant la remença obligatòria on ho era per costum; les de 1289, aclarint que l'obligació de redimir-se afectava també els pagesos de borda i els *iuveni homines*; i les de 1291 i 1299, que afirmaven que ningú no es podia fer home propi d'un senyor sense permís (de fet sense haver-se redimit) del senyor anterior.

En tot cas, en el segle xv, contra el que defensaven autors anteriors (Serra Ràfols i Rovira i Virgili, entre els més moderns), els remences no eren ni escassos ni una excepció en el conjunt de la pagesia catalana: com molt bé diu Vicens, aquesta visió optimista s'adiu malament amb la virulència de les dues guerres remences del segle xv. En efecte, els masos remences eren nombrosos i s'hi havia d'afegir encara els *iuvēni homines*, les persones que havien abandonat el mas però que continuaven subjectes al senyor d'aquest, així com els pagesos que, sense ser de remença, estaven subjectes a tots o a alguns dels mals usos.<sup>22</sup>

La confusió entre la condició de remença, les càrregues servils i els drets senyorials sobre el mas dificultava la redempció dels pagesos, que depenia de la voluntat del senyor; el pagès podia fugir, abandonant el mas, però només si no havia prestat jurament de fidelitat i homenatge, que els senyors no descuraven d'exigir a cada canvi de titular, de manera que el senyor podia reclamar els pagesos fugitius.<sup>23</sup> L'agreujament de les exigències senyorials en els segles xiv i xv tenen a veure amb la crisi comercial que impulsa a una percepció més exigent de les rendes provinents del camp; però a més del motiu econòmic hi havia també un menyspreu social, exemplificat en la negativa de l'església a concedir ordres sagrats als remences no redimits, que es consideraven serfs.

Els remences del segle xv lluiten per la llibertat personal, però també per la conservació de les seves terres i per l'anul·lació de les rendes dominicals o de part d'elles. En definitiva, conclou Vicens, la situació servil de la pagesia de remença, d'introducció bastant recent, es va agreujar des de mitjan segle xiii. Si els senyors haguessin tingut èxit, els remences haurien quedat subjectes a la gleba durant els tres segles següents, com passà en altres estats europeus.

Aquest resum excessivament llarg es justifica perquè en aquest capítol introductori es concentra una gran part dels problemes que s'han de discutir

22. Sobre els *iuvēni homines*, Lluís TO FIGUERAS, «Les jeunes (*iuvēnes homines*) dans la société paysanne aux alentours de 1200», a *Les sociétés méridionales à l'âge féodal: Hommage à Pierre Bonassie*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires de Toulouse, 1999; ROSA LLUCH, *Els remences...*

23. Però, com a mínim als dominis de l'Almoina de Girona, les prestacions d'homenatge desapareixen a partir de 1440-1441, segons PERE GÍFRE I RIBAS; ROSA LLUCH BRAMON, «Continuïtats del mas català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe (segles xv-xvi)», a MARIA TERESA FERRER I MALLOL, JOSEFINA MUTGÉ I VIVES i MANUEL RIU I RIU (ed.), *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles ix-xviii)*, Barcelona: CSIC (Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals), 2001.

en una relectura. El primer, el caràcter global del conflicte remença. Es podria acceptar aquesta denominació per la importància que el conflicte tingué en l'origen i el desenvolupament de la Guerra Civil de 1462-1472, però no es pot anar gaire més enllà: l'espai remença queda perfectament acotat en el mapa elaborat pel mateix Vicens, en el qual els focs remences són abundants al bisbat de Girona, més esparsos als de Barcelona i Vic i escassos a la resta. Cal observar, però, que sobrepassen la Catalunya Vella, si prenem com a límit el Llobregat: se'n troben entre el Llobregat i el Cardener, al Bages, a l'Anoia i la Segarra i a tot el Penedès. Però fins i tot en les zones on són més concentrats, com en la jurisdicció o taula de Besalú, no arriben als dos terços dels masos.<sup>24</sup> Hi ha un segon espai remença que Vicens no té en compte: el bisbat d'Elna, on el 1449 hi havia més de quatre-cents pobles i milers de pagesos de remença.<sup>25</sup> L'oblit té dues causes: la necessitat política, el 1945, de cenyir-se a la Catalunya estricta i el fet que en el moment de les guerres remences i la Sentència de Guadalupe el territori es trobava sota la sobirania del rei de França, a qui l'havia empenyorat Joan II a canvi de l'ajut d'aquell rei en la guerra contra les autoritats del Principat. Tot i que els comtats foren recuperats el 1490 per Ferran II, no hi ha cap notícia de com s'hi va resoldre la qüestió remença; de fet, el tema ha continuat essent ignorat pels historiadors posteriors i està encara per investigar.

Un altre punt important de discussió és l'origen de la remença i els mals usos. La major part dels autors actuals, seguint Bonnassie i Salrach,<sup>26</sup> s'inclinen per la mateixa tesi que Piskorski i Vicens: els pagesos, lliures en el segle

24. El càlcul s'ha fet comparant les dades de Vicens a *El gran sindicato* amb el fogatge de 1497. En el recompte s'ha prescindit de les dues viles principals, Figueres i Banyoles, on la proporció de masos remences és, com era d'esperar, molt baixa. L'estimació és molt bruta: les ocultacions en el fogatge fan que en alguns llocs el nombre de focs remences sigui superior al total i altres vegades falta el nombre de focs d'algunes poblacions, però si es poguessin afinar les xifres més aviat donarien una proporció menor de masos remences.

25. Vicens, *Historia...*, p. 58-59.

26. Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (s. IX-XI). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X a final del segle XI*, vol. I. *Economia i societat prefeudal*, Barcelona, Edicions 62 (Col·lecció «Estudis i Documents», 31), 1979; vol. II. *Economia i societat feudal*. («Documents», 32) Barcelona, 1981. Edició original francesa de 1975 i 1976. J. M. SALRACH, *El procés de feudalització, segles III-XII*, vol. II de P. VÍLAR (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1987; «La Pesta Negra i els orígens del problema remença», a *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, CSIC, *Anuario de Estudios Medievales*, annex 24, 1989; «Problema agrari...».

ix, s'havien vist asservits més tard.<sup>27</sup> La meua postura és discrepant: hi va haver sempre, sense solució de continuïtat des del Baix Imperi romà, pagesos subjectes a la gleba, si bé coexistien amb pagesos més o menys lliures. L'evolució posterior és contradictòria: mentre antics serfs milloraven el seu estatus legal, pagesos lliures perdien la plena propietat de les seves terres; però l'ampliació de la servitud, l'obligació (o el dret) de redimir-se, va ser imposada sobretot en les noves cessions de masos: era la contrapartida als drets de propietat que comportava l'establiment.

Com la major part dels autors anteriors i posteriors, Vicens no aconseguí distingir bé entre els drets dels diferents tipus de senyoria.<sup>28</sup> Val a dir, però, que s'hi atansà més que la majoria: mentre per regla general es parla només de senyors (o de feudals) contra pagesos, Vicens es refereix a la relació del pagès amb el seu senyor feudal o alodial,<sup>29</sup> sense però mostrar la diferent subjecció respecte a l'un o a l'altre.

Un altre punt criticable és l'afirmació que la servitud del camp va evolucionar de mera dependència personal a dependència real, fixada en el mas:<sup>30</sup> aquesta evolució pot valer per als mals usos, que de ser obligacions generals van acabar essent reclamats només als pagesos de mas, però no per a la remença, que sempre va anar lligada a la terra: s'era remença perquè s'era propietari del domini útil.<sup>31</sup> De fet, la lluita baixmedieval té com a finalitat deixar de ser remença sense deixar de ser propietari.

27. Entre altres autors, aquest és el parer de FREEDMAN, *Els orígens...*; Thomas, BISSON, *La crisis del siglo XII. El poder, la nobleza y los orígenes de la gobernación europea*, Barcelona, Crítica, 2009; Lluís TO FIGUERAS, «Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença», *Revista d'Historia Medieval*, 6 (València, 1995); Manuel RIU, «Aspectes històrics i arqueològics del mas», a FERRER; MUTGÉ; RIU (ed.), *El mas català...*

28. Sobre aquest punt es pot veure Gaspar FELIU, «El règim senyorial català als segles XVI-XVII», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 16 (1996), republicat a FELIU, *La llarga nit...* (2010); SALRACH, «Problema agrari...», p. 224.

29. VICENS, *Historia...*, p. 15.

30. L'opinió de Vicens sobre aquest punt és defensada per Lluís TO FIGUERAS, «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la "remença" catalane (XII<sup>e</sup> - XIII<sup>e</sup> siècles)», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, 112/2 (2000), p. 827.

31. Aquesta és l'opinió de Coral CUADRADA, «Poder, producción y familia en el mundo rural catalán (siglos XI-XIV)», a Reyna PASTOR (comp.), *Relaciones de poder, producción y parentesco en la Edad Media y Moderna. Aproximación a su estudio*, Madrid, CSIC, 1990, p. 244.

Tampoc no té raó Vicens en afirmar que, com a conseqüència de l'ampliació abusiva dels drets jurisdiccionals del senyor feudal,<sup>32</sup> els propietaris alodials van imposar per la força als arrendataris perpetus (emfiteutes, propietaris del domini útil) mals usos que abans només afectaven alguns pagesos. Com acabo de dir, el que hi va haver va ser primer una reducció de l'abast dels mals usos pel que fa al percentatge de població afectada; més tard sí que els senyors van obligar a subjectar-se a la condició remença els pagesos que obtenien nous establiments de masos, però no els tinents anteriors. D'altra banda, com ja he repetit, els mals usos no estaven relacionats amb la jurisdicció feudal, sinó amb la propietat alodial.

Un altre punt discutible és el moment d'aparició de l'adscripció a la gleba i, per tant, la remença. Vicens, seguint Pikorski, creu que la remença s'estableix entre els Usatges, que no en parlen, i les constitucions de Pere Albert, que sí que ho fan. Però els Usatges no tenien necessitat de parlar-ne, són un codi que regula les relacions feudals; i, d'altra banda, avui és clar que la major part de les seves disposicions no són de mitjan segle XI, sinó d'un segle més tard,<sup>33</sup> gairebé contemporanis de la primera menció de redempcions citada per Vicens, que és de 1123.

En definitiva, no crec que es pugui defensar l'afirmació de Vicens que «la situación servil de los campesinos del Norte del Principado, de introducción bastante reciente, tendió a agravarse desde mediados del siglo XIII»: la servitud no era recent i l'agreujament de la situació, l'increment del nombre de remences, era sobretot conseqüència de l'increment de població, de la demanda de terres, que generava més contractes; no es pot negar tanmateix que el canvi quantitatiu, l'augment del nombre de pagesos subjectes a servitud, pot ser considerat com un canvi qualitatiu. A més de l'increment del nombre d'exploacions, l'augment observat del nombre de remences i, encara més, de l'enduriment de la servitud era també en part un miratge documental, reflex d'una precisió més gran en els contractes, de la fixació per escrit de la norma consuetudinària, amb redactats que són cada cop més precisos, sobretot per la intervenció de notaris coneixedors del Dret Romà, recuperat a partir del segle XII. Hi hagué també, sens dubte, abusos en la interpretació de la norma per part d'alguns ju-

32. VICENS, *Historia...*, p. 26.

33. Joan BASTARDAS, *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984.

ristes i notaris, que aprofitaven el coneixement del Dret Romà per a ampliar la casuística, sobretot de la intestia i l'eixorquia, i igualment, en alguns casos, en la introducció de noves clàusules a l'hora de renovar els documents: senyors i notaris s'aprofitaven del fet que aquests eren en llatí. Però ni era una situació general ni els pagesos deixaven de defensar-se'n: si coneixem el fet és per les protestes i els plets que generava. En realitat, les precisions notariales cercaven bàsicament tancar els forats pels quals els pagesos escapaven o intentaven escapar a les exigències dels senyors.<sup>34</sup> Així, la imposició del jurament d'homenatge i l'obligació de capbrevar tenen com a finalitat assegurar el pagament de la remença i deixar constància per escrit dels drets del senyor, però, en el cas dels capbreus, també de les obligacions dels pagesos: amb el capbreu pel mig, els pagesos tenien més difícil deixar de pagar algun dret, però també el senyor d'imposar-ne de nous; es tracta de fixar els drets i les obligacions consuetudinaris, no d'imposar noves càrregues.

Per tant, no hi ha un moment de llibertat de la pagesia i una subjecció posterior, sinó l'ampliació d'una situació de servitud d'origen romà, com a conseqüència de la situació de superioritat dels senyors propietaris a l'hora de cedir terres als conreadors demandants: la quantitat de documents que mostren nous contractes en els quals els pagesos accepten entrar en la condició de remences, fins i tot en el segle XV, és prou nombrosa.

## 2.2. Inicis del moviment d'emancipació

El segon capítol de la *Historia de los remensas en el siglo XV*, sota el títol «Comienzos del movimiento de emancipación remensa», dedica un apartat als regnats de Joan II i Martí l'Humà i un altre al d'Alfons el Magnànim (de fet, als darrers anys d'aquest).

Vicens hi diu, resumint-ho al màxim, que els pagesos de remença estaven sotmesos a un conjunt d'exaccions, d'origen alodial i feudal, que es presentaven sempre en conjunt. Per això una part dels remences lluitava per l'abolició dels mals usos, però també dels censos i els gravàmens originats en la cessió de la terra.

En l'origen del moviment remença hi ha aspectes mentals que s'expressen en frases com «El pare Adam morí intestat» o «El temps de la servitud és ja passat»; i, també, controvèrsies legals: alguns juristes afirmaven que tot home

34. TO FIGUERAS, «Drets de justícia...», p. 147; FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 598.

era lliure i que els mals usos i les disposicions de Corts com el dret de maltractar eren contra dret diví i humà i per tant s'havien d'abolir. Per la seva banda, la Cort reial, influïda per aquests juristes, mantingué sempre un criteri definit sobre l'emancipació dels pagesos i, a més, tenia interessos en l'afer: desitjava rebaixar el poder dels senyors i, encara més, utilitzar el conflicte remença per a la seva finalitat de reincorporar a la Corona les jurisdiccions venudes pels monarques anteriors.<sup>35</sup> A la inversa, la recuperació de les jurisdiccions per la Corona feia impossible el desig dels senyors d'aconseguir la plena jurisdicció civil i criminal sobre els seus pagesos.<sup>36</sup>

D'altra banda, el rei i els pagesos com a classe tenien un adversari comú en els estaments privilegiats (noblesa, església i patriciat urbà) i en les institucions que aquests dominaven: les Corts i la Generalitat; per tant, és natural que els pagesos confiessin en la monarquia per a obtenir les seves reivindicacions. Finalment, els reis obtenien beneficis dels enfrontaments: es feien pagar les concessions, un fet d'altra banda universal en l'època.

### 2.2.1. *Primeres intervencions de la monarquia*

Vicens examina a continuació les conseqüències de la Pesta Negra i la disminució de rendes que comportà per als senyors alodials: menys terres conreades i necessitat de rebaixar o suprimir algunes prestacions per a mantenir els conreadors. Però, continua, cap a 1380 els senyors devien intentar recuperar els seus drets anteriors, cosa que donaria pas a la primera generació revolucionària. Seria el moment en què la Cort reial faria les primeres accions per a solucionar el conflicte i acabar amb els enfrontaments violents al camp, segurament a petició dels pagesos, que es van mostrar relativament organitzats ja en aquell moment. Les peticions de la Corona van ser abolir els mals usos, compensant els senyors per la pèrdua, i mantenir els censos, els delmes i els altres rèdits de la terra. L'intent més conegut el va fer Maria de Luna, esposa de Martí l'Humà, davant el papa Benet XIII, i anava destinat a abolir la remença a les senyories eclesiàstiques.

35. Lluís TO FIGUERAS, «Vicens i Vives: els bons reis castellans i els remences», *Revista de Girona*, 191 (desembre de 1998).

36. FÉRNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 608.



En la seva explicació, Vicens se salta el regnat de Ferran I, que d'alguna manera recupera en la introducció d'*El gran sindicato remença*; en parlarem en el comentari al capítol. Pel que fa al regnat d'Alfons el Magnànim, Vicens se centra en els anys 1447 a 1460, moment en el qual es produeix a la vegada una forta reacció senyorial i l'aparició d'un grup remença «radical i demagògic», mentre la monarquia persisteix en el camí de la concòrdia i en la voluntat de solucionar la qüestió com un plet civil, amb el rei com a jutge màxim. De l'etapa intermèdia, que Vicens titlla de desconeguda, n'esmenta només la protesta pagesa en forma d'alçament de creus, cavada de fosses i apallissament d'algun procurador senyorial, així com la nova victòria senyorial que representa la constitució *Commemorants* de les Corts de 1432.

De 1447 es coneixen reunions dels remences de l'Empordà, segurament en preparació de la tramesa de quatre síndics a la reina lloctinent (el rei era a Nàpols), amb l'oferta de 64.000 florins<sup>37</sup> a canvi de l'abolició dels mals usos; el rei va elevar la demanda a 100.000 florins i va ordenar que, a més dels remences, paguessin la derrama corresponent els pagesos subjectes als mals usos, encara que no fossin remences. Quedaven establerts així els tres instruments de l'actuació remença: reunions, sindicats i talls. Els senyors, encapçalats pel bisbe de Girona, la Diputació i la Ciutat de Barcelona (el Consell de Cent), es van oposar a les reunions i les derrames i van apel·lar a la Cort. Finalment, l'any 1455 el rei, davant la manca de col·laboració dels senyors, va decretar la suspensió dels mals usos i les servituds rurals fins que els senyors no s'avinguessin a comparèixer davant de la justícia reial; els senyors aconseguiren encara la revocació d'aquesta ordre, però a final de 1457 el rei tornava a ordenar la suspensió de la remença i els mals usos; l'ordre no seria publicada fins a juliol de l'any següent.<sup>38</sup> Quedaven així clarament configurats els termes del conflicte: confiança dels remences en l'actuació del rei, formació del bloc resistent senyorial i constància de la monarquia a considerar-se com a jutge en el conflicte.

Fins aquí el resum. Hi ha poc a dir sobre la descripció dels fets que Vicens elabora en aquest capítol. Més aviat el que convé és reintroduir-hi el buit de

37. El florí valia a l'època 11 sous i contenia 2,63 grams d'or; el 1453 seria tarifat a 13 sous. Els 100.000 florins eren doncs 262,65 quilograms d'or.

38. L'ordre va tenir la més gran efectivitat: segons Rosa Lluch, *Els remences...*, p. 114, a partir d'aquest moment la Pia Almoïna de Girona no ingressà res en concepte de remença i mals usos.

gairebé mig segle entre 1408 i 1447, al qual, com ja he dit, Vicens es refereix en la introducció d'*El gran sindicato remensa*. Vicens la comença oposant-se als seguidors de la redempció progressiva defensada per Hinojosa i sobretot pels seus seguidors, pels quals les guerres remences eren el resultat de la política de la monarquia, disposada a arruïnar les institucions del país en favor dels seus designis absolutistes. En contra, Vicens oposa la realitat d'una exacerbació social al camp, basada en les pèrdues demogràfiques, que induïren els senyors a ampliar abusivament les rendes agràries, amb l'esperança de canviar en diners les nombroses prestacions servils que pesaven sobre els masos.

Aquest esquema, tret de la lectura del llibre de Serra Vilaró sobre les *Baronies de Pinós i Mataplana*,<sup>39</sup> té dos aspectes molt discutibles. En primer lloc, Vicens erra en canviar la seva anterior versió d'una «major liberalitat» dels senyors després de la Pesta, per la il·lògica pretensió d'un augment de les prestacions senyorials en un moment de població escassa. De fet, Serra Vilaró documenta un augment del pagament de les redempcions que és lògic, atès que no és fàcil reemplaçar els conreadors, aspecte que Vicens amplia al conjunt d'exigències senyorials. Tampoc no té raó Vicens en considerar la monetització de prestacions, fenomen d'altra banda molt parcial, com a resultat de la pressió senyorial: era un tema d'interès mutu, del qual els més beneficiats eren els pagesos conreadors, en el present i sobretot de cara al futur. Això, deixant de banda que aquest canvi no té relació amb el conflicte remença, sinó que afecta tota classe de pagesos emfiteutes.

A continuació Vicens fa referència a la tesi d'Anguera de Sojo, segons el qual en l'arrel del conflicte remença hi hauria la qüestió dels masos rònecs, l'intent per part dels senyors de desfer les cessions de terres abandonades com a conseqüència de la Pesta: recuperar aquests masos o bé obligar els pagesos a mantenir-los afocats possibilitava fer un nou establiment, més favorable per als interessos senyorials. Vicens no refusa la teoria, però la considera, amb raó, massa unilateral com a explicació única del conflicte; va tenir però, segurament, molt a veure amb la implicació dels pagesos més rics, que aportaven el seu ascendent sobre la resta de la pagesia i la seva capacitat econòmica i fins i tot directiva: com és prou sabut, el resultat final, la Sentència Arbitral de Guadalupe, seria sobretot favorable als seus interessos.

39. JOAN SERRA I VILARÓ, *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, Barcelona, vol. II, 1947; vol. III, 1950.

### 2.2.2. *Les constitucions de les corts de 1413 i 1432*

Vicens tracta a continuació de dues constitucions de Corts, la *Com a molts*, de 1413, en les primeres Corts de Ferran d'Antequera, i la *Commemorants*, de 1432. Tant Vicens com Pierre Vilar<sup>40</sup> consideren aquestes normes com la base de la reacció senyorial antiremença. Però, llegides amb atenció, no hi tenen directament res a veure ni resulten encertades les interpretacions que en fan, i encara menys ho són algunes explicacions d'autors posteriors. Això no vol dir que no s'hagin de considerar com a part de l'ofensiva senyorial pel manteniment dels seus drets tradicionals al camp, aprofitant la debilitat de la dinastia recentment instaurada.<sup>41</sup>

La constitució *Com a molts* (1413) fa clarament referència als posseïdors de terres emfitèutiques caigudes en decomís (desnonament); per tant, d'una banda afecta tota la pagesia emfitèutica i no només els remences, i per una altra el decomís només es produeix prèvia sentència judicial, per endeutament o abandonament de les terres.<sup>42</sup> L'endeutament podia ser respecte als senyors, però més aviat la constitució fa referència a deutes respecte a tercers: els creditors no podien embargar les terres donades en emfiteusi, ho havien de fer els senyors alodials, amb la finalitat de fer-ne nou establiment «per tal que dels preus aquen [d'això] havedors se pusca tant com porà satisfer als dits creedors»: per tant, res a veure amb el conflicte remença. Tampoc no hi té res a veure la resposta dels desnonats, el dret que aquests creuen tenir a tot arreu per a actuar contra els seus substituïts, com diu Vilar: destrucció de collites, fosses, creus o «senyals mort designants».<sup>43</sup> Tot això pot ser un indicatiu de la crisi agrària, però no del conflicte remença.

Sí que es refereix, en canvi, als remences la constitució *Commemorants*, de 1432, que és, com diu el títol, un recordatori de la de 1283, que prohibia a les

40. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. II. *El medi històric*, Barcelona, Edicions 62, 1964, p. 156.

41. Jaume SOBREQUÉS, «El pactisme en l'origen de la crisi política catalana: les Corts de Barcelona de 1413», a *Les Corts a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991.

42. FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte remença...», p. 604.

43. VILAR, *Catalunya...*, p. 154. Alguns autors consideren que creus i fosses volien es-paordir els batlles i els agents senyorials que anaven a cobrar les rendes (SALRACH, «Problema agrari...», p. 233), però el document és molt clar en aquest sentit.

poblacions reials acollir remences no redimits. Afegia que els que hi haguessin estat un any i un dia (i que, per tant, ja no fossin reclamables pel senyor) havien de vendre el seu mas a persones no prohibides (o sigui, a un altre pagès) i comunicar el traspàs al senyor, lliurant-li els instruments notariais del traspàs. La frase no és clara per l'ús del verb *derenclir*, que interpreto com a 'comunicar' o 'denunciar'; en cap cas no pot significar 'delinquir', com suposa Vicens. Només si el remença incomplia aquestes obligacions, el senyor, passat un any, es podia apoderar del predi i disposar-ne lliurement. L'únic empitjorament respecte a 1288 sembla ser la precisió que, si el senyor ha fet cridar el serf fugitiu els dies de mercat i els diumenges i n'ha enviat còpia al veguer, no corri el termini d'un any i un dia. Podem pensar però que el mateix fet d'haver de recordar una constitució un segle i mig anterior ja posa en dubte la seva eficàcia.<sup>44</sup> De fet, la proposta feta pels senyors a les Corts de Tortosa de 1429-1430, en el sentit que els pagesos visquessin com era tradició i no poguessin reclamar la llibertat, va ser refusada.<sup>45</sup>

Finalment, com a comentari a aquest capítol em sembla convenient indicar que les reunions de pagesos el 1447 eren degudes al nou impuls de la monarquia en la recuperació de les jurisdiccions, a partir de 1445: en la lògica pagesa, que la monarquia acceptava, l'alliberament de la jurisdicció senyorial només tenia sentit acompanyada de la supressió de la remença i els mals usos.<sup>46</sup>

### 2.2.3. *La formació de la ideologia remença*

Un altre punt discutible en la introducció a *El gran sindicato remensa* és l'afirmació que els qui van saber veure el problema en el seu conjunt i van trobar l'eix del debat, o sigui, que l'antinòmia entre la senyoria directa i el domini

44. De fet, ja a les Corts de Perpinyà de 1350-1351, els nobles demanaven mesures efectives per a evitar que els pagesos fugitius es refugiessin en les poblacions dependents del rei (FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 595); més difícil ho tenien encara els senyors si el remença fugat es refugiava al territori d'un altre noble.

45. Citat per Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...».

46. Santiago SOBREQUÉS, «La política remença de la monarquia en temps d'Alfons el Magnànim», a Santiago SOBREQUÉS i VIDAL i Jaume SOBREQUÉS i CALLICÓ, *La guerra civil catalana del segle XV. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixa Edat Mitjana*, vol. 1: *Causas i desenvolupament de la crisi*, Barcelona, Edicions 62, 1973.

útil només es podia resoldre eliminant el signe servil de la remença, «debieron ser los payeses de la emigración en las ciudades [...] o aquellos que solían ponerse en contacto con las poblaciones urbanas libres. Y la lógica natural [...] llevó a estos remensas al lado de los notarios [...] buscaron la fórmula de la redención colectiva». Possiblement la frase s'explica perquè l'original aspirava al premi Antonio Par del Col·legi de Notaris de Barcelona i l'obtingué i, per tant, convenia posar de relleu, fins i tot amb una mica d'exageració, el paper d'aquests. Però contra aquesta idea de Vicens cal oposar que el món rural estava farcit de notaris, fins i tot en llogarrets on avui ho considerariem inversemblant, i que els remences, com a mínim els caps de brot dels remences, eren prou conscients de la seva situació i de les possibilitats de la redempció col·lectiva: els exemples de l'oposició col·lectiva de Banyoles i Amer als respectius abats són prou clars.<sup>47</sup> D'altra banda, els remences tenien l'experiència contemporània dels alliberaments col·lectius de les jurisdiccions senyorials, patrocinats, quan no imposats, per la monarquia, punt que Vicens esmenta, però no en treu conseqüències. Sobre aquest punt, que ajuda molt a comprendre tot el conflicte, l'obra essencial és l'article de M. Teresa Ferrer sobre la recuperació del patrimoni reial.<sup>48</sup> La resta de la introducció fa referència a temps posteriors i a altres aspectes que no cal comentar.

### 2.3. Les guerres remences

Del capítol III, «La primera guerra remença», fins al final del llibre, la *Historia de los remensas en el siglo XV* és una exposició irreprotxable dels esdeveniments polítics i militars; resumir-la seria massa llarg i, d'altra banda, hi ha pocs comentaris a fer sobre aquest conjunt, que manté tota la seva vigència, fins i tot en les crítiques a les tesis d'altres autors. Intentaré per tant ser tan breu com pugui, indicant només el plantejament i el resultat final i els aspectes que tenen a veure amb el conflicte remença.

L'arrel de la guerra va ser l'enfrontament entre les tendències absolutistes de la monarquia i el zel amb què les classes dominants del Principat, fortes pel seu domini de les Corts i la Generalitat, posaven en el manteniment dels seus

47. LLUCH, «Les viles...».

48. M. Teresa FERRER MALLOL, «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV», *AEM*, núm. 7 (1970-1971).

privilegis o «llibertats». Lligat al manteniment d'aquests privilegis hi havia el conflicte social remença. No és estrany per tant que, quan els successos entorn del príncep de Viana van derivar en guerra oberta, els remences lluitessin en el bàndol reial, contra les autoritats del Principat. Precisament, la guerra va començar amb l'alçament d'un exèrcit de la Generalitat per a subjugar els remences i obligar-los a pagar les prestacions tradicionals. Aquests, acabadillats per Verntallat, van tenir una participació molt important en la guerra.<sup>49</sup>

La guerra va acabar amb una capitulació favorable a Joan II, però no a les esperances dels remences: de fet, la major part dels grans senyors de remences havia acabat la guerra al costat del rei. Aquest recompensà Verntallat nomenant-lo, el 1474, vescomte d'Hostoles,<sup>50</sup> però mantingué la seva posició d'abans del conflicte: suspensió dels mals usos i pagament dels censos. Aviat es produïren nous incidents entre remences i senyors, els quals afegien a les reclamacions anteriors l'exigència dels censos deixats de pagar durant el conflicte. A la mort de Joan II els problemes eren els mateixos, però més agreujats. Quedava reservat al seu fill Ferran II solucionar-los.

De fet, la Guerra Civil, la sublevació contra Joan II, havia acabat amb la capitulació de Pedralbes, però el conflicte remença continuaria fins al 1508, tot i que la lluita armada s'acabaria pràcticament el 1486 amb la Sentència Arbitral de Guadalupe. Però fins i tot aquesta era dotze anys posterior a la fi de la guerra, uns anys marcats per dues fites importants en el conflicte: a les Corts de 1481, per la constitució *Com per lo Senyor*, el rei acceptà l'anul·lació de la sentència interlocutòria d'Alfons el Magnànim de 1455 i retornà als senyors tots els seus drets, entre ells el de cobrar la remença i els mals usos, a canvi de 300.000 lliures.<sup>51</sup> La reacció remença va ser doble: els moderats, a canvi de 60.000 florins, obtingueren una salvaguarda que els permetia reunir-se per a tractar de la remissió dels mals usos: representava de fet la suspensió de la constitució *Com per lo Senyor*. Els radicals, encapçalats pel lloctinent de Verntallat, Pere Joan Sala, s'al-

49. Sobre Verntallat es pot veure el llibre recent de Miquel FREIXA, *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*, Barcelona, Base, 2010.

50. El 1463 el rei havia concedit a Verntallat els béns dels senyors rebels del vescomtat de Bas. L'ennobliment de 1474 satisfieia les seves aspiracions: Verntallat descendia d'una família de la petita noblesa, però estava casat amb una remença; tot i que ell sovint s'anomenava donzell, les autoritats no li reconegueren mai aquesta categoria.

51. Equivalents a 54.545 florins.

çaren en armes el setembre de 1484; fou l'anomenada segona guerra remença, que arribà a amenaçar Barcelona. Sala fou derrotat i fet presoner a Llerona el 24 de març de 1485 i executat a Barcelona quatre dies més tard.

Segons Vicens, la derrota de Llerona i l'execució de Pere Joan Sala havia desorganitzat el moviment remença i deixava aquests, aparentment, en poder dels senyors. En realitat, però, només s'havia allunyat de Barcelona els remences, que continuaven dominant gran part del territori: Bartomeu Sala (nebot de Pere Joan) va saquejar Montcada i altres remences van atacar dues vegades el monestir de Sant Feliu de Guíxols. Va ser necessari emprendre noves negociacions, en les quals va participar Verntallat, que es mantenia pràcticament independent a «la Muntanya». L'evidència del fracàs de la política de força i la incapacitat dels senyors per a obligar els remences a pagar les exaccions i també per a defensar els seus castells<sup>52</sup> van permetre a Ferran II fer acceptar als senyors l'arbitratge reial que refusaven des de 1455: primer els pagesos, i després els senyors, signaren que compareixerien davant del rei i que acceptarien l'arbitratge d'aquest. De la Sentència i els seus resultats en parlarem més endavant.

Com ja he avançat, hi ha poc a comentar sobre aquests capítols bàsicament descriptius. Es pot discutir la visió poc favorable de Vicens respecte a la concòrdia oferta el 1462 per les autoritats del Principat, que titlla d'oportunista i considera que no té res a veure amb la Sentència de Guadalupe i la causa a la qual atribueix el fracàs d'aquesta, la poca confiança dels remences en les autoritats proposants: com diu Fernández Trabal, la concòrdia resultava en més d'un aspecte més favorable que no ho seria la posterior sentència de Guadalupe; és sens dubte el fonament d'aquesta,<sup>53</sup> i si no va ser acceptada va ser sobretot per la pressió del grup acabdillat per Verntallat, que ja havia pactat la seva aliança amb la monarquia.<sup>54</sup> La raó s'ha de cercar segurament en el punt més discutible

52. En un discurs davant del Consell Reial, el lloctinent Enric d'Aragó afirmava que si els castells es deixaven sense guàrdies eren ocupats pels pagesos; però que els senyors no podien mantenir la despesa de les guardes necessàries.

53. Josep M. PONS GURI, «Motivacions jurídiques de la Sentència Arbitral de Guadalupe», a Josep M. PONS GURI, *Recull d'estudis d'Història jurídica Catalana*, vol. III, Barcelona, Fundació Noguera, 1989, p. 281.

54. FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 614-615; la concòrdia, a més dels mals usos, plantejava la supressió mitjançant indemnització de les prestacions de treball obligatòries, que serien mantingudes per la Sentència, i prohibia als senyors aprofitar nous establiments per a imposar vincles servils sobre masos enfranquits.



d'aquests capítols, la proclivitat de Vicens a favor de la monarquia. En opinió de Vicens, aquesta actua sempre amb rectitud, fins i tot quan Joana Enríquez, reina consort i tutora del seu fill i teòric virrei, Ferran II, encara infant, marxa cap a Girona el 1462, teòricament per a solucionar el conflicte remença, però de fet per a atreure els remences a la seva causa. O el 1481, quan Ferran II, «forzado por las circunstancias, tuvo que sacrificar a los remensas»,<sup>55</sup> declarant en ple vigor els mals usos i retirant totes les concessions i les donacions fetes als remences i els seus cabdills (adéu vescomtat d'Hostoles): trista paga per als qui li havien salvat la corona! Les «circumstàncies», com ja he dit, eren el donatiu de 300.000 lliures per part de les Corts. Es fa difícil, doncs, de mantenir que «don Fernando ni vendió la causa de los remensas ni aceptó por motivos pecuniarios una proposición contraria». O quan el rei declarava que sens dubte els remences havien de ser castigats, però primer calia que signessin la sentència arbitral; tot això deixant de banda ordres contradictòries dirigides a diferents autoritats del Principat, segons que s'haguessin de relacionar amb els senyors o amb els remences. Bé és veritat que durant aquests anys el rei era a Andalusia i les cartes que anaven i venien s'entrecruaven fàcilment, de manera que el temps es convertia en una font de contradiccions. En tot cas, Ferran II demostrà ser millor deixeble de Maquiavel que governant honrat, en especial en relació amb els remences, si és que *honrat* és un adjectiu adequat per a qualificar els governants. I si bé no se li pot negar el mèrit d'una idea clara de com resoldre el conflicte, ni la paciència per a esperar el moment oportú, també és veritat que no li feia res fer una marxa enrere, si això li podia proporcionar diners.

## 2.4. La Sentència Arbitral de Guadalupe

Tornant a resumir Vicens: les negociacions que havien de dur a la Sentència no foren fàcils; primer, Verntallat i els síndics de la Muntanya es mostraren remisos a fer el viatge Castella endins; després, calgueren tres mesos de negociacions fins que el rei dictà sentència el 21 d'abril de 1486. La sentència, continua Vicens, consta de dues parts: la primera reglamenta les relacions jurídiques i socials al camp català, amb l'abolició dels mals usos i la remença, a més de moltes altes prestacions menors, però manté les obligacions dels

55. VICENS, *Historia...*, p. 133.

pagesos per la tinença de la terra (censos i delmes) i la jurisdicció del castell. L'abolició no era de franc: cada foc remença o subjecte als mals usos havia de pagar deu sous (mitja lliura) per cadascun dels mals usos abolits. Pel que fa als censos endarrerits, s'haurien de pagar des de 1480 (deixeu-me indicar que es tracta d'un punt molt important: molts remences no havien pagat res des de 1462, i per tant aquesta rebaixa facilitava l'acceptació de la Sentència).

La segona part de la Sentència fa referència a la pacificació del camp i el càstig dels «contumaces»; però (l'observació és meua) entre aquests hi ha diversos dels síndics remences que havien fet possible l'acord; els senyors havien de recuperar els castells i s'establia entre ells i els pagesos una treva de cent anys, a canvi d'una indemnització ben minsa (6.000 lliures) per als senyors. Però sobretot la Sentència de Guadalupe inclou una seixantena de noms que el rei condemna a mort, esquarterament i confiscació de béns per considerar-los caps de la rebel·lió, assassins, lladres i incendiariis d'esglésies. Permeteu-me altra vegada afegir-hi unes precisions: d'aquest seixanta, set eren síndics presents a Guadalupe i signants de la Sentència, tot i que només un, que havia fugit abans de Guadalupe, va ser executat. La resta de pagesos que havien participat en les revoltes van ser perdonats a canvi d'un pagament de 50.000 lliures en favor de les arque del rei, el qual, com es pot veure, es considerava molt més agreujat i perjudicat que el conjunt dels senyors.

Vicens considera que la Sentència va ser una resolució justa, equitativa i favorable als remences, que va servir a més per a enrobustir l'autoritat de la monarquia i de la noblesa contra tota vel·leïtat demagògica. L'aplicació no seria fàcil, però va ser possible per la decisió del monarca, pel cansament de les parts i per «la clarividència intuïtiva d'alguns pagesos», que actuant com a síndics saberen portar a bon terme l'acompliment de la Sentència.<sup>56</sup>

Pel que fa a l'execució de la Sentència, un algtzír reial, acompanyat de tropes, s'encarregava de fer-la homologar pels pagesos, de recuperar els castells que aquests encara mantenien i de perseguir els bandejats; al mateix temps, calia organitzar els cobraments derivats de la Sentència i per tant permetre les reunions dels pagesos implicats per a elegir síndics per a cobrar els talls deguts. Les dificultats de tota mena van fer que al cap d'un any i mig la situació sem-

56. Tot i això, un capbreu del monestir d'Amer de 1492 parla encara de redempcions i mals usos; Joan BLANCO DE LAMA, «Masos i masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVIII (2002), p. 37-38.

blés l'anterior a 1486. Mentrestant però el rei, ocupat abans en la conquesta de Màlaga, era a Saragossa, on a final de 1487 dictà una sèrie d'aclariments i mesures, entre elles la reducció a dotze de la llista de condemnats (que serien perdonats el 1490) i la concessió de terminis per al pagament de les quantitats imposades als remences.

L'opinió de Vicens sobre els resultats de la Sentència ha estat discutida per diversos autors. Cal citar en primer lloc Eva Serra, que qüestiona que es pugui parlar de victòria pagesa, atès que no es va obtenir l'alliberament dels censos i altres exaccions senyorials, de manera que la Sentència s'hauria de considerar més aviat com una reorganització del sistema feudal que permetria a aquest mantenir-se tres segles més, si bé accepta que els remences rics es van poder veure afavorits per l'alliberament.<sup>57</sup> La seva opinió és seguida per Garrabou, pel qual, si bé la Sentència va limitar les possibilitats d'actuació dels senyors, definia una legalitat que assegurava el cobrament de les rendes i per tant el manteniment de la classe senyorial.<sup>58</sup> Contra aquesta visió pessimista, Montserrat Duran fa observar que, si bé subsisteixen les formes feudals, la Sentència aporta als remences, a més de la llibertat, la seguretat en el domini útil, la possibilitat d'ampliar les explotacions agràries i una capacitat més gran de la pagesia per a oposar-se a l'autoritat senyorial.<sup>59</sup> Núria Sales també s'oposava a les opinions més optimistes amb l'afirmació que la Sentència no es podia considerar com un triomf del mas sobre el castell.<sup>60</sup> Freedman considera que la Sentència no va millorar la situació econòmica dels remences més pobres, però posa de relleu que es tracta de l'única abolició oficial de la servitud a l'Europa de l'edat mitjana i compara el resultat del conflicte amb les guerres pageses a Alemanya a començament del segle XVI.<sup>61</sup> Jo mateix m'hi he referit assenyalant que el plet remença afectava una part minoritària de la pagesia catalana i que

57. Eva SERRA I PUIG, «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe (segles XV i XVI)», *Recerques*, núm. 10 (1980).

58. Ramon GARRABOU, «Introducció», a Ramon GARRABOU (ed.), *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986.

59. Montserrat DURAN, «Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI», a GARRABOU, *Terra, treball...*

60. Núria SALES, «Guadalupe, 1486 ¿Triomf del mas sobre el castell?», *Revista de Catalunya*, núm. 13 (1987).

61. Paul FREEDMAN, «Dues guerres pageses: remences catalans i camperols alemanys», *Pedralbes*, núm. 14 (1994).

sens dubte els pagesos en van sortir bastant més afavorits que els senyors, de manera que considero correcte parlar de victòria pagesa, ni que no fos total.<sup>62</sup> Finalment, Pere Gifré i Rosa Lluch tornen a la tesi d'Eva Serra mostrant la persistència dels drets dominicals i la continuïtat de l'homenatge personal, fets que els porten a posar en qüestió que la Sentència representés un triomf de la pagesia.<sup>63</sup>

Com es pot veure en aquestes opinions, la qüestió remença es presenta sovint unida a la situació de la pagesia en general. Per això intentaré a continuació aportar els arguments en favor i en contra de considerar la Sentència Arbitral de Guadalupe com una victòria remença i distingir-los dels que fan referència al conjunt de la pagesia.

Al meu parer, es pot adduir a favor: 1) que els senyors, que depenien dels pagaments exigits als pagesos, es van acabar d'arruïnar ràpidament: la baixa noblesa catalana pràcticament va desaparèixer; 2) que els remences van sortir afavorits per l'eliminació dels mals usos, tot i haver de suportar la càrrega de la condonació; 3) que també es van veure afavorits per l'eliminació dels pagaments anteriors a 1480; 4) un altre punt, favorable a la pagesia en general, va ser la fossilització dels pagaments, que en la pràctica va representar una rebaixa important de les prestacions fixades en moneda; 5) i, finalment, els remences van poder ampliar la seva hisenda amb l'adquisició d'altres masos (per compra, herència, casaments hereu-pubilla), possibilitat que els era negada en la situació anterior: en endavant la problemàtica agrària catalana vindria marcada sobretot per l'oposició entre senyors del domini útil i parcers o masovers, o sigui, conreadors sense drets sobre la terra.

En contra de la consideració de la Sentència com una victòria pagesa, hi ha: 1) l'alt cost que van haver de pagar els remences pel seu alliberament: 216 sous per família;<sup>64</sup> 2) el manteniment dels juraments d'homenatge i

62. FELIU, «El règim senyorial...»

63. GIFRE I LLUCH, «Continuïtats del mas...»

64. 156 sous entre multes i indemnitzacions i 60 sous com a indemnització als senyors pels seus drets (FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 622). A aquesta quantitat se n'hi haurien d'afegir altres molt superiors pagades en els talls anteriors, des de 1455 i sobretot durant la guerra, a part dels empenyoraments i les destruccions de béns, en especial durant el conflicte. Aquestes quantitats tenien evidentment una repercussió molt diferent segons la riquesa de les llars pageses. El preu del blat era aquests anys d'uns 15 sous per quartera, o sigui uns 22 sous l'hectolitre; per tant representaven uns 10 hecto-

l'obligació de capbrevar; 3) l'obligació de seguir pagant lluïsmes en cas de venda del mas o d'alguna de les seves pertinences; i 4) el manteniment de censos i altres exaccions. Excepte en el cost de l'alliberament, tot això igualava la pagesia de remença a la resta de la pagesia catalana: em sembla, per tant, que es pot parlar de victòria remença sense victòria pagesa: però no havia estat una guerra pagesa, no va afectar tot el Principat, sinó una guerra per la remença i els mals usos.

## 2.5. El gran sindicat

A partir d'aquest moment, i en especial després de noves disposicions el 1494, diu Vicens, «la documentació remença és poc interessant». Tot i això, poc després emprendria l'elaboració de *El gran sindicato remensa*. Per què? Perquè disposava d'un fons nou, els llibres notariais procedents de l'Arxiu de Protocols Notariais de Barcelona, que s'acabava d'ordenar i li permetia disposar de dades econòmiques i de moltíssima informació «a peu de terra». Informació, com diu el mateix Vicens, «gris, plúmbea y, al parecer, anodina, [...] que conduce a la verdad condenando a la rutina al que lo utiliza» i fa difícil la redacció, el pas de la «línea de fuerza estadística» a la «vibración humana».

I això és *El gran sindicato remensa*. No tinc temps ni val massa la pena fer-ne el resum; hi ha massa arbres per veure el bosc si no és des de dalt. En el llibre es pot trobar la descripció dels problemes amb els quals es va trobar l'execució de la Sentència i el canvi d'orientació de 1488: perdó per als bandejats i creació d'un sindicat pagès independent, «el Gran Sindicat», amb la descripció de la seva estructura i el seu funcionament, la prosopopeia dels personatges implicats, els problemes que van haver de resoldre durant els vint anys de vigència i la comptabilitat que generà. Tot plegat comporta una gran quantitat d'informació, tractada i exposada amb el coneixement que dóna una investigació molt aprofundida, la capacitat de discerniment i l'elegància d'estil pròpies de Vicens; no hi ha hagut ni aportacions ni discrepàncies dignes de menció a aquesta descripció, de manera que només m'hi he referit per a deixar-ne constància i animar a la lectura.

---

litres de blat, que pesen uns 750 quilograms: ve a ser *grosso modo* el consum anual d'una família de quatre persones.

Potser només, com a comentari, val la pena recordar l'encertat judici de Fernández Trabal: «La liquidació del conflicte remença derivà finalment en una enorme operació fiscal i financera a favor de la monarquia, que serví per a finançar la política exterior de la Corona a Itàlia i Granada».<sup>65</sup>

Val la pena citar encara el curt epíleg amb què Vicens clou l'obra: en tres pàgines escadusseres, Vicens considera el gran sindicat com un dels més remots precedents del sindicalisme contemporani i destaca el seu paper de cuirassa entre els senyors intransigents i els remences revolucionaris i, finalment, la seva modernitat: el 1498 van contractar, amb l'estamper (impressor) Rosenbach, l'edició de 500 còpies de la Sentència Arbitral de Guadalupe i de la interpretació de 1493, per a repartir-les per les parròquies i a tothom que en demanés, amb la finalitat que la Sentència fos obeïda i ben interpretada i ningú no en pogués al·legar ignorància.

### 3. CONCLUSIONS

Els llibres de Vicens continuen essent els pilars fonamentals per a l'estudi del conflicte remença, l'únic conflicte agrari medieval resolt, en els seus aspectes principals, a favor dels pagesos. Va ser un gran guany per als remences i per als territoris on eren majoritaris; en canvi, no va representar cap modificació vistent per a la resta de la pagesia catalana; m'atreiria, però, a afirmar que tota la pagesia en va resultar afavorida pel fet que la Sentència va deixar fixades durant tot l'Antic Règim les condicions de tinença de la terra, amb l'avantatge que les prestacions fixades en moneda van ser, en realitat, cada vegada més minses a causa de la degradació d'aquesta i que els guanys en la productivitat revertien bàsicament en favor del propietari del domini útil.

Per acabar, permeteu-me reproduir les paraules que Vicens col·loca com a frontispici a *El gran sindicato remensa*: «Esto es un relato de la gente humilde; de un grupo de catalanes que jamás pensó ni en tener ni en hacer historia. Notarios, abogados, mercaderes, artesanos y payeses, señores arruinados, burócratas reales desfilan por las páginas de este libro, con sus gran-

65. FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte...», p. 623.

des y pequeñas pasiones. Y, no obstante, a ellos se debe uno de los sucesos más trascendentales de la vida de Cataluña en la Edad Moderna: la paz en el campo y el pujante desarrollo de esa payesía que ha sido la columna vertebral del país durante cuatro siglos».

Vicens no només va historiar els remences: al mateix temps va posar els fonaments de la història econòmica i social actuals.

## BIBLIOGRAFIA

- BASTARDAS, Joan. *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- BISSON, Thomas. *La crisis del siglo XII. El poder, la nobleza y los orígenes de la gobernación europea*. Barcelona: Crítica, 2009.
- BLANCO DE LAMA, Joan. «Masos i masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVIII (2002).
- BONNASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrera (s. IX-XI). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X a final del segle XI*. Vol. I: *Economia i societat prefeudal*. Barcelona: Edicions 62, 1979 (Estudis i Documents, 31); vol. II: *Economia i societat feudal*. Barcelona: Edicions 62, 1981 (Estudis i Documents, 32) [Edició original francesa de 1975 i 1976].
- CUADRADA, Coral. «Poder, producció y familia en el mundo rural catalán (siglos XI-XIV)». A: PASTOR Reyna (comp.). *Relaciones de poder, producción y parentesco en la Edad Media y Moderna. Aproximación a su estudio*. Madrid: CSIC, 1990.
- «Els greuges del sacramental en les Corts catalanes (segles XIV-XV)». A: *Les Corts a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991.
- DURAN, Montserrat. «Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI». A: GARRABOU, *Terra, treball...*
- FELIU, Gaspar. «El pes econòmic de la remença i els mals usos». *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992).
- «El règim senyorial català als segles XVI i XVII». *Pedralbes*, 16 (1996). [Republicat a: FELIU. *La llarga nit...*, 2010]
- «Els antecedents de la remença i els mals usos». *Quaderns de la Selva. Revista del Centre d'Estudis Selvatans*, 13 (2001): *Homenatge a Josep M. Pons Guri*. [Republicat a: FELIU. *La llarga nit...*, 2010]



- *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv (1388-1486)». *Afers*, 42/43 (2002).
- FERRER MALLOL, M. Teresa. «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els estats Catalano-Aragonesos a la fi del segle xiv». *AEM*, 7 (1970-1971).
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefina; RIU I RIU, Manuel (ed.). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles ix-xviii)*. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, 2001.
- FONT RIUS, José M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid-Barcelona: CSIC. Instituto Jerónimo Zurita. Escuela de Estudios Medievales, 1969. (Textos; vol. xxxvi. Publicaciones de la Sección de Barcelona; 17).
- FREEDMAN, Paul H. «Peasant servitude in the Thirteenth Century». A: PORTELLA I COMAS, Jaume (coord.). «La formació i expansió del feudalisme català. Actes del Col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 gener de 1985). Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal». *Estudi General*, 5/6 (1985-1986). [Traduït a: FREEDMAN, Paul H. *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles xi-xv)*. Barcelona: Edicions 62, 1988]
- *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*. Vic: Eumo, 1993.
- «Dues guerres pageses: remences catalans i camperols alemanys». *Pedralbes*, 14 (1994).
- FREIXA, Miquel. *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*. Barcelona: Base, 2010.
- GARRABOU, Ramon. «Introducció». A: GARRABOU. *Terra, treball...*
- (ed.), *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona: Crítica, 1986.
- GIFRÉ I RIBAS, Pere; LLUCH BRAMON, Rosa. «Continuïtats del mas català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe (segles xv-xvi)». A: FERRER; MUTGÉ; RIU (ed.). *El mas...*
- LLUCH BRAMON, Rosa. *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles xiv i xv*. Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2005 (Estudis; 8).
- «Les viles medievals: franqueses i mals usos». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIX (2008).

- ORTÍ GOST, Pere. «Una primera aproximació als fogatges catalans de la dècada de 1360». *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999).
- PISKORSKI, Wladimir. *El problema de la significación y del origen de los seis «malos usos» en Cataluña*. Barcelona, 1929 [Edició original russa de 1899]
- PONS GURI, Josep M. «Motivacions jurídiques de la Sentència Arbitral de Guadalupe». A: PONS GURI, Josep M. *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Vol. III. Barcelona: Fundació Noguera, 1989.
- PORTELLA I COMAS, Jaume (coord.). «La formació i expansió del feudalisme català. Actes del Col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 gener de 1985). Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal». *Estudi General*, 5/6 (1985-1986).
- RIU, Manuel. «Aspectes històrics i arqueològics del mas». A: FERRER; MUTGÉ; RIU (ed.). *El mas...*
- SALES, Núria, «Guadalupe, 1486 ¿Triomf del mas sobre el castell?» *Revista de Catalunya*, 13 (1987).
- SALRACH, Josep M. *El procés de feudalització, segles III-XII*. Vol. II de: VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- «La Pesta Negra i els orígens del problema remença». A: «Pere el Ceremoniós i la seva època». *Anuario de Estudios Medievales. Annex 24* [Barcelona: CSIC], 1989.
- «Problema agrari i política de la monarquia en la crisi baixmedieval catalana». A: *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona: Diputació Provincial, 1991.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. «Violencia señorial en la Cataluña Vieja: la posible práctica dei “ius maletractandi” en el término de Castellfollit (primer tercio del siglo XIV)». *Miscel·lània de textos medievals*, 8 (1996).
- SERRA I PUIG, Eva. «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe (segles XV i XVI)». *Recerques*, 10 (1980).
- SERRA I VILARÓ, Joan. *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*. Barcelona, ed. Balmes, 1947 (vol. II); 1950 (vol. III).
- SOBREQUÉS, Jaume. «El pactisme en l'origen de la crisi política catalana: les Corts de Barcelona de 1413». A: *Les Corts a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991.
- SOBREQUÉS, Santiago. «La política remença de la monarquia en temps d'Alfons el Magnànim». A: SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; SOBREQUÉS I CA-

LLICÓ, Jaume. *La guerra civil catalana del segle XV. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixa Edat Mitjana*. Vol. 1: *Causes i desenvolupament de la crisi*. Barcelona: Edicions 62, 1973.

TO FIGUERAS, Lluís, «Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença». *Revista d'Història Medieval* [València], 6 (1995).

— «Vicens i Vives: els bons reis castellans i els remences». *Revista de Girona*, 191 (desembre 1998).

— «Les jeunes (“iuvenes homines”) dans la société paysanne aux alentours de 1200». A: *Les sociétés méridionales à l'âge féodal: Hommage à Pierre Bonassie*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires de Toulouse, 1999.

— «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la “remença” catalane (XII<sup>e</sup> - XIII<sup>e</sup> siècles)». *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, 112/2 (2000).

VICENS VIVES, Jaime. *Historia de los remensas en el siglo XV*. Barcelona: CSIC, 1945.

— *El gran sindicato remensa (1488-1508)*, Madrid: CSIC, 1954.

VILAR, Pierre. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. II: *El medi històric*. Barcelona: Edicions 62, 1964.